

THE URBAN ENVIRONMENT AND TURKIC-SOGDIAN LANGUAGE CONTACTS IN DĪWĀN LUGHĀT AL-TURK

Allabergenov Nurbek Mo‘min o‘g‘li

Acting Associate Professor, Department of Social Sciences and Humanities,
Oriental University; Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences, Tashkent,
Uzbekistan

E-mail: nurbek_allabergenov@mail.ru

Abstract

This thesis analyzes the urban environment of the eleventh century and Turkic-Sogdian language contacts based on information about Balasaghun, Taraz, Isfijab, and Kashgar in Mahmud al-Kashgari's work *Dīwān Lughāt al-Turk*. Bilingualism among urban residents, the regional meanings of the terms *ulush* and *ordu*, as well as place names and the concept of political residences, are compared using a historical and source-studies approach. Al-Kashgari's direct observations are distinguished from his evaluations of languages, and the methodological limitations of equating multilingualism with ethnic replacement are demonstrated. The thesis concludes that the lexical and toponymic records in the work provide important evidence for studying intercultural communication between cities, while additional sources are needed to determine the ethnic composition of the population and the extent of language shift.

Keywords

Mahmud al-Kashgari, *Dīwān Lughāt al-Turk*, Balasaghun, Taraz, Isfijab, Kashgar, Sogdian language, Turkic language, bilingualism, *ulush*, *ordu*, ethnocultural relations.

**DEVONU LUG‘OTIT TURKDA SHAHAR MUHITI VA TURKIY SUG‘DIY
TIL ALOQALARI**

Allabergenov Nurbek Mo‘min o‘g‘li

Oriental universiteti Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası v.b. dotsenti, tarix fanlari
bo‘yicha falsafa doktori (PhD) Toshkent, O‘zbekiston

E-mail: nurbek_allabergenov@mail.ru

Annotatsiya. Tezisdá Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asaridagi Balasog‘un, Tarozi, Isfijob va Qoshg‘ar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar asosida XI asr shahar muhiti hamda turkiy-sug‘diy til aloqalari tahlil qilinadi. Shahar aholisi orasidagi ikki tillilik, ulush va o‘rdu atamalarining hududiy ma‘nolari, shuningdek, joy nomlari va siyosiy qarorgoh tushunchalari tarixiy-manbashunoslik yondashuvi asosida qiyoslanadi. Koshg‘ariyning bevosita kuzatuvlari uning tillarga bergan baholaridan ajratilib, ko‘p tillilikni etnik almashinuv bilan aynanlashtirishning metodologik cheklovlari ko‘rsatiladi. Natijada asardagi lug‘aviy va toponimik qaydlar shaharlararo madaniy muloqotni o‘rganishda muhim dalil bo‘lishi, ammo aholining etnik tarkibi va til almashinuvi darajasini aniqlashda qo‘shimcha manbalar talab etilishi ta‘kidlanadi.

Kalit so‘zlar: Mahmud Koshg‘ariy, Devonu lug‘otit turk, Balasog‘un, Tarozi, Isfijob, Qoshg‘ar, sug‘diy til, turkiy til, ikki tillilik, ulush, o‘rdu, etnomadaniy aloqalar.

Kirish

O‘rta asr shaharlarini o‘rganishda devorlar, binolar va hunarmandchilik izlari ularning moddiy qiyofasini ko‘rsatadi. Shahar aholisining qaysi tillarda so‘zlashgani, atrofdagi jamoalar bilan qanday aloqa qilgani esa boshqa turdagi dalillarni talab etadi. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari shu masalada muhim yozma manbadir. Unda ayrim shaharlar til xususiyatlari, aholi nutqidagi farqlar va maskanlarni atash usullari bilan birgalikda tasvirlangan. Bu qaydlar XI asr madaniy muhitini faqat siyosiy chegaralar doirasida tushuntirish yetarli emasligini ko‘rsatadi.

Tadqiqotning maqsadi “Devon”dagi shahar va tillarga oid ayrim ma‘lumotlarni o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilishdir. Asosiy manba sifatida asarning 2010-yilgi ruscha

ilmiy nashri birinchi jildi olindi; havolalar bosma sahifalarga berildi. Ramiz Askarning nashr va tarjimalar haqidagi kuzatuvlari, shuningdek, Piter Goldenning turkiy dunyoga oid tahlili qiyosiy asos bo'lib xizmat qildi. Maqolada tilning qayd etilishi, muallifning unga munosabati va etnik o'zgarish haqidagi talqin alohida ko'rib chiqiladi. Chunki ushbu uch darajani aralashtirish manbaning mazmunini ortiqcha kengaytirib yuboradi.

Ikki tillilik haqidagi qaydning mazmuni

Koshg'ariy Balasog'un aholisi sug'diy va turkiy tillarda so'zlashishini, Tarozi hamda Oq shahar aholisi orasida ham shunday holat mavjudligini yozadi. Ruscha ilmiy nashr izohida Oq shahar Isfijob bilan bog'langan [1, B. 76]. Ushbu xabar til aloqalarining aniq shahar muhitida kuzatilganini ko'rsatadi. Demak, sug'diy va turkiy tillarni faqat bir-biridan ajralgan hududlar bilan bog'lash yetarli emas. Bir shaharning o'zida turli tillardan foydalanilgan. Biroq qayd shahar aholisining har bir vakili ikki tilni bir xil darajada bilganini tasdiqlamaydi.

Ikki tillilikning mavjudligi uzoq davom etuvchi muloqot uchun sharoit bo'lganini anglatadi. Shahar aholisi turli guruhlar bilan kundalik aloqa qilish zaruratiga duch kelgan bo'lishi mumkin. Buni savdo, qo'shnichilik, xizmat yoki boshqaruv munosabatlari bilan izohlash mumkin, ammo Koshg'ariyning qisqa qaydi bu sohalarning har birini alohida sanamaydi. Shu sabab ikki tillilikni muayyan kasb yoki ijtimoiy qatlamga qat'iy bog'lashdan tiyilish kerak. Manbaning bevosita dalili tillarning yonma-yon qo'llanishidir; uning aniq ijtimoiy mexanizmini tiklash qo'shimcha tekshiruvni talab qiladi.

Piter Golden bu ma'lumotlarni sug'diy aholi yashagan hududlarda turkiy tilning kengayishi bilan bog'lab tahlil qiladi [3, pp. 26–27]. Bu yondashuv ikki tillilikni o'zgarimas holat emas, davom etayotgan tarixiy jarayon sifatida ko'rishga imkon beradi. Biroq Koshg'ariyning qaydida sug'diy til hali amalda bo'lgan. Shuning uchun shu xabarning o'zini til almashinuvi to'liq yakunlanganining dalili deb bo'lmaydi. Ikki

tildan foydalanish, bir tilning mavqei oshishi va boshqa tilning iste'moldan chiqishi bir-biriga aloqador, lekin aynan bir hodisa emas.

Mazkur farq etnik tarix uchun ham ahamiyatlidir. Tilning o'zgarishi aholi tarkibining birdan almashganini anglatmaydi. Xuddi shuningdek, turkiy tilni qo'llagan shaxs yoki jamoaning kelib chiqishini faqat nutqi asosida aniqlash mumkin emas. "Devon"dagi ma'lumotlar madaniy yaqinlashuv va aloqa haqida mulohaza yuritishga asos beradi, ammo zamonaviy millat nomlarini XI asr shaharlariga bevosita ko'chirishga imkon bermaydi. Tarixiy tahlilda til, siyosiy mansublik va kelib chiqish alohida savollar sifatida qo'yilishi lozim.

Shaharni ifodalovchi so'zlarning hududiy ma'nosi

Ulush so'zining izohida Koshg'ariy uning chigil lahjasida qishloq yoki aholi maskanini, Balasog'un va unga qo'shni arg'u yerlari aholisi nutqida esa shaharni anglatishini ko'rsatadi. Shu bilan Balasog'unning Quz ulush nomi ham tushuntiriladi [1, B. 100]. Bu ma'lumot bir so'zning ma'nosi hududiy qo'llanishga qarab o'zgarishini ochib beradi. Binobarin, yozma manbada ulush uchragan har bir o'rinni bir xil turdagi maskan sifatida belgilash to'g'ri emas. Atamaning qayerda va kimning nutqida ishlatilgani talqinning ajralmas qismidir.

Ulush misoli shahar tarixini faqat atamalar ro'yxati orqali tiklashning chegarasini ham ko'rsatadi. So'zning shahar ma'nosida qo'llanishi o'sha maskanning maydoni, aholisi soni yoki me'moriy tuzilishini bildirmaydi. Ayni paytda u odamlarning yashash joylarini qanday farqlaganiga oid muhim guvohlikdir. Shaharni anglatgan so'zni arxeologik yodgorlik bilan bog'lash uchun joylashuv, davrlashtirish va boshqa nomlar tekshirilishi kerak. Lug'at shu tekshiruvga yo'nalish beradi, lekin topografik aynanlashtirishning yakuniy isboti vazifasini o'tay olmaydi.

O'rdu atamasi boshqa jihatni yoritadi. Koshg'ariy uni xon qarorgohi sifatida izohlaydi va Qoshg'arning O'rdu deb atalishini shu ma'no bilan bog'laydi.

Balasog'unga yaqin qarorgoh haqida ham xabar berilib, Quz o'rdu nomi tushuntiriladi [1, B. 144]. Demak, ayrim shahar nomlarida hukmdor qarorgohi bilan aloqadorlik aks etgan. Biroq o'rdu so'zi shahar hayotining barcha vazifalarini qamrab olmaydi. Qarorgoh bilan bog'liq nom mavjudligi bu maskanning faqat harbiy yoki ma'muriy faoliyatdan iborat bo'lganini anglatmaydi.

Ulush va o'rdu qaydlarini qiyoslash shaharni idrok etishning turli tomonlarini ochadi. Birinchi atamada maskan turi va hududiy nutq farqi, ikkinchisida hukmdor qarorgohi bilan aloqa oldinga chiqadi. Bu ikki ma'no bir joy haqidagi tasavvurda yonma-yon yashashi mumkin. Shu sabab bir nechta nomni har doim alohida shahar deb qabul qilish ham, barcha nomlarni tekshirmasdan bitta maskanga birlashtirish ham xato bo'lishi mumkin. Toponimning lug'aviy izohi tarixiy geografiya uchun boshlang'ich dalil sifatida ishlatilishi maqsadga muvofiq.

Muallif kuzatuv va bahosini farqlash

“Devon”da turkiy lahjalar haqidagi xabarlar ko'pincha ularning ravonligi yoki to'g'riligiga berilgan baho bilan birga keladi. Masalan, muallif ayrim nutq shakllarini yengilroq, ayrimlarini to'g'riroq yoki fasihiroq deb ko'rsatadi [1, B. 76–77]. Bu baholarni zamonaviy tilshunoslikning xolis tasnifi sifatida qabul qilish mumkin emas. Ular Koshg'ariyning til me'yori haqidagi qarashini ham ifodalaydi. Tarixchi uchun esa bahoning o'zidan tashqari, muallif qayd etgan til xilma-xilligi va uning hududiy taqsimoti muhimdir.

Qoshg'ar haqidagi ma'lumot ham bir hududni yagona nutq muhiti deb tasavvur qilishga tuzatish kiritadi. Asarda ayrim qishloqlarda kanchakcha, markazda esa xoqoniy turkchasida so'zlashilishi aytiladi [1, B. 77]. Bunday qayd siyosiy markaz bilan uning atrofidagi maskanlar o'rtasida til farqi saqlanishi mumkinligini ko'rsatadi. Ammo u aholining son nisbati yoki tillarning kundalik vazifalarini ochib bermaydi. Hududning umumiy siyosiy mansubligi ichki madaniy bir xillik bilan tenglashtirilmasligi kerak.

Tarjimalarni qiyoslashda ham ushbu ehtiyotkorlik zarur. Ramiz Askar lug‘at moddalarining turli nashrlarda bo‘linishi va izohlanishida farqlar borligini ko‘rsatadi [2, B. 72–73, 79–80]. Bu holat ayniqsa bir necha ma’noga ega so‘zlar bilan ishlashda muhim. Tadqiqotchi tanlangan nashrni aniq ko‘rsatishi va tarjimon izohini Koshg‘ariyning o‘z matnidan ajratishi kerak. Aks holda zamonaviy sharh XI asr muallifining bevosita fikri sifatida talqin qilinishi mumkin.

Tarixiy geografiya va ko‘p tillilikni birgalikda o‘rganish

Saadettin Go‘mech “Devon”dagi joy nomlarini tahlil qilar ekan, Isfijobning Sayram va Bayzo nomlari bilan aloqasini, Balasog‘unning esa Quz ulush va Quz o‘rdu shakllarida ham tilga olinishini ko‘rsatadi [4, B. 21]. Ushbu misollar nomlar tizimini bilish til aloqalari geografiyasini aniqlash uchun ham zarurligini anglatadi. Turli nomlarni tekshirmasdan mustaqil maskanlar deb sanash ikki tillilik tarqalgan markazlar sonini sun‘iy ko‘paytirishi mumkin. Shahar nomi, uning boshqa shakllari va muallif keltirgan hududiy belgi o‘zaro qiyoslanganda, tarixiy manzara ishonchliroq tiklanadi.

Arg‘u haqidagi qayd ham shu yondashuvni talab etadi. Go‘mech Talas bilan Balasog‘un orasidagi yerlarga nisbatan ushbu nom ishlatilganini ko‘rsatadi [4, B. 21]. Binobarin, uni har bir o‘rinda faqat bitta shahar nomi deb qabul qilish mumkin emas. “Devon”ning Isfijobdan Balasog‘ungacha bo‘lgan arg‘u hududlari nutqi haqidagi xabari ham kengroq mintaqaviy muhitni nazarda tutadi [1, B. 77]. Bu dalillar shaharlar orasidagi bo‘shliqni tarixiy tahlildan chiqarib tashlamaslikka undaydi. Madaniy aloqa markazlarning o‘zida ham, ularni bog‘lagan aholi maskanlari doirasida ham o‘rganilishi kerak.

Yusuf Ulusoy ko‘p tillilikka bag‘ishlangan tadqiqotida “Devon”dagi til ma’lumotlarini jamoalarning yashash hududi, iqtisodiy faoliyati, dini va qo‘shnichilik aloqalari bilan birga ko‘rib chiqadi [5, B. 838, 842–845]. Bu usul shahar haqidagi tahlilni ham boyitadi: bir necha tilda so‘zlashish faqat til bilish qobiliyati emas, turli

muhitlarda aloqa qilish ehtiyoji bilan bog‘liq ijtimoiy holatdir. Koshg‘ariyning qaydlari ayni ehtiyojning barcha tafsilotlarini bermasa-da, uning mavjudligini tekshirish uchun muhim boshlang‘ich dalillarni taqdim etadi. Shahar tarixi shu tariqa aholi nutqi va kundalik munosabatlar tarixi bilan tutashadi.

Ushbu kuzatuvlardan kelib chiqib, ikki tillilik haqidagi xabarlarni hudud va vazifa bo‘yicha farqlash mumkin. Birinchi savol tillarning qayerda yonma-yon ishlatilganiga, ikkinchisi esa ulardan qanday vaziyatlarda foydalanilganiga taalluqlidir. Balasog‘un va Tarozi haqidagi qayd birinchi savolga javob beradi, ikkinchisi uchun esa qo‘shimcha yozma va epigrafik dalillar kerak bo‘ladi. Bu ajratish shahar aholisining til tarkibini boshqaruv tili bilan tenglashtirmaslikka yordam beradi. Natijada ikki tillilik birgina etnik o‘zgarishning belgisi sifatida emas, muloqot va ijtimoiy moslashuvning tarixiy shakli sifatida talqin qilinadi.

Xulosa

“Devonu lug‘otit turk”dagi shaharlar va tillarga oid qaydlar XI asr mintaqaviy hayotining murakkabligini ko‘rsatadi. Balasog‘un, Tarozi va Isfijobga oid ikki tillilik xabari sug‘diy hamda turkiy tillarning shahar muhitida yonma-yon qo‘llanganini tasdiqlaydi. Ulush va o‘rdu atamaları esa maskanlar haqidagi tasavvurda hududiy nutq va siyosiy vazifaning o‘rni borligini ochib beradi. Bu dalillarni umumlashtirishda bir tilning kengayishi, aholi kelib chiqishi va shahar vazifasi bir-biriga avtomatik bog‘lanmasligi lozim.

Asarning tarixiy qiymati qisqa qaydlarda kundalik madaniy aloqalar izini saqlaganidadir. Ulardan foydalanishning samarali yo‘li til haqidagi kuzatuvni joy nomi, qo‘llanish konteksti va muallif bahosi bilan qiyoslashdir. Shunda “Devon” shaharlar ro‘yxatini to‘ldiruvchi manbagina emas, turli jamoalar bir makonda yashaganini o‘rganish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Bunday yondashuv etnomadaniy jarayonlarni

keskin almashinuvlar ketma-ketligi sifatida emas, hududlar bo'yicha turlicha kechgan aloqalar va o'zgarishlar orqali tushuntirishga imkon beradi.

Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar

Birlamchi manba

1. Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-турк (Свод тюркских слов). Т. 1 / Пер. с араб. А. Р. Рустамова; под ред. И. В. Кормушина. – Москва: Восточная литература, 2010. – 461 с.

Tadqiqotlar

2. Əskər R. Mahmud Kaşğari və onun «Divanü lüğat-it-türk» əsəri. – Bakı: MBM, 2008. – 432 s.

3. Golden P. The Turkic World in Mahmûd al-Kâshgharî // Türkologiya. – 2018. – № 1. – P. 22–38. – URL: https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2018_143.pdf.

4. Gömeç S. Divanü Lûgat-İt-Türk'de geçen yer adları // Tarih Araştırmaları Dergisi. – 2009. – C. 28, № 46. – S. 1–34. – DOI: 10.1501/Tarar_0000000438.

5. Ulusoy Y. Çok dillilik ve Dîvânu Lûgati't-Türk // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi. – 2024. – C. 13, № 3. – S. 838–848. – DOI: 10.7884/teke.1445510.